

# Українська селянська кооперація

Ю.І. Магась-Демидас

## СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Актуальність вивчення селянських кооперативних об'єднань у ХІХ – на початку ХХ ст. визначена його важливим місцем у соціально-економічній системі України. Автор ставить за мету визначити на матеріалах Правобережної України сутність сільськогосподарської кооперації зазначеного періоду. Слід також відзначити, що ця проблема знайшла певне відображення у працях таких дослідників, як А. Кулижний [1], В. Марочко [2], А. Пантелеймоненко [3]. Однак і надалі залишається чимало недосліджених аспектів пропонованої проблематики.

Реформа 1861 р. стимулювала розвиток товарно-грошових відносин в аграрній сфері. В умовах зростання малоземелля, поглиблення майнового розшарування селянства хлібороби потребували підвищення продуктивності своїх наділів. Поміщикам також необхідно було інтенсифікувати господарство, щоб не збанкрутувати в умовах конкуренції. Одним із засобів покращення становища сільського господарства стали сільськогосподарські кооперативи: універсальні та спеціалізовані товариства, артілі, громади.

На Правобережжі перші сільськогосподарські кооперативи з'явилися в 70-х рр. ХІХ ст. У Київській губернії найпершою виникла Київська сільськогосподарська громада (Київське товариство сільського господарства й сільськогосподарської промисловості). Її статут було затверджено 1874 року, до складу входили польські, російські та українські поміщики [4, 52 зв. – 53]. На час відкриття установа мала 8 відділень [5, 7]. У 1900 р. їх кількість було збільшено до 13 [5, 5]. Товариство відкрило склади сільськогосподарського реманенту та насіння, хіміко-агрономічну лабораторію, посередницьке бюро, видавало журнал "Земледелие". Воно проводило сільськогосподарські курси, досліджувало умови розвитку різних галузей сільського господарства [6, 3; 7, 5; 8, 3].

Ще одна громада, Умансько-Липовецька, почала діяти у Київській губернії 2 грудня 1901 р. [9, 10] До 1904 р. її робота проходила у 12 тимчасових комісіях (статистичній, виставковій, винокурній, страховій тощо) і трьох відділеннях: страховому, селянському й лісівництва [10, 29 – 30]. У вересні 1904 р. установу було реорганізовано й поділено на 10 постійно діючих відділень [10, 27]. Діяльність громади в 1912 р. поширювалася на Уманський, Липовецький, Таращанський, Звенигородський повіти Київської губернії, Гайсинський та Балтський повіти Подільської губернії [11, 3].

Найпершим і найміцнішим кооперативним об'єднанням у Подільській губернії була Подільська сільськогосподарська громада (Подільське товариство

сільського господарства та сільськогосподарської промисловості), що відкрилася у вересні 1898 р. в м. Вінниці [12, 64].

Вагомий внесок у розвиток господарства Поділля зробили садівничий, птахівницький, лісницький та інші відділи Товариства [13, 16]. У 1902 р. було створено сільськогосподарську школу. Для неї придбали 17 десятин землі біля с. Гуменного Вінницького повіту [14, 81]. У 1911 р. у ній навчалось 45 учнів [15, 111].

У квітні 1899 р. з'явився Проскурівсько-Летичівське сільськогосподарське товариство з центром у Проскурові. Рішення про його створення було прийнято на з'їзді сільських господарів у Вінниці [16, 1; 17, 37; 18, 5]. На час відкриття воно нараховувало 65 членів [16, 11].

У листопаді 1898 р. почало діяти Кам'янець-Подільське сільськогосподарське товариство. Його засновниками виступили 72 землевласники [19, 10].

Позитивна роль згаданих товариств стала очевидною 1900 року, коли на Поділлі склалися несприятливі погодні умови, що спричинило неврожай. На думку подільського губернатора, Вінницьке, Кам'янець-Подільське та Проскурівсько-Летичівське товариства невеликою мірою (бо їхні кошти тоді були незначні), та все ж допомогли поліпшити становище в скрутний час: наприклад, вони поширювали вдосконалені землеробські знаряддя, сприяли збутові селянських виробів за кордон без посередників [20, 2 – 4; 16, 27].

Першими сільськогосподарськими кооперативами на Волині були Рівненський, Луцький та Старокостянтинівський.

Статут Луцької громади було затверджено 1899 р. У 1901 р. об'єднання відкрило 8 відділень [21, 1 зв., 13, 44, 83, 91 – 92, 101, 103].

Рівненська сільськогосподарська громада з'явилася в травні 1901 р. Спочатку установа діяла в межах однойменного повіту [22, 7], але у жовтні 1907 р. поширила свою діяльність на Острозький, Дубенський, Новоград-Волинський, Луцький та Овруцький повіти [17, 5].

Старокостянтинівська громада існувала з серпня 1903 р. До 1911 р. об'єднання поширило вплив на Новоград-Волинський, Ізяславський, Кременецький та Острозький повіти [23, 3, 86, 8д, 15, 36], 1908 року нараховувало 62 члени [24, 125зв. – 126].

За складом вищезгадані установи були поміщицькими. Участь селян у них була швидше винятком, ніж правилом. Селянство не вступало до таких установ із ряду причин. По-перше, розміри вступних та щорічних платежів були для них завищеними. По-друге, землероби тоді взагалі були далекими від ідей кооперації. Якщо інші форми кооперації, скажімо, споживчі товариства, були трохи зрозумілішими для них, ближчими до повсякденного побуту, то в якісь там дослідні ділянки чи лабораторії не бажав укладати гроші навіть заможний селянин.

Революція 1905 – 1907 рр. стимулювала розвиток сільськогосподарської кооперації. Вона стала більш масовою, почали з'являтися селянські кооперативи,

зокрема спеціалізовані. Кількість таких установ стрімко зростала. Так, лише протягом 1906 р. в Київській губернії з'явилося 10 нових товариств: 2 універсальні, 2 садівничі, 2 птахівницьких, 1 бджолярське, 1 з шовківництва, 1 рибальське, спеціалізація ще одного не відома. На Волині відкрилося 3 універсальні товариства, а також 2 спеціалізовані (одне з них – садівниче). На Поділлі, за цими ж даними, 1906 р. відкрилося 1 універсальне й 1 – птахівницьке [17, 5–6].

У грудні 1907 р. відкрилося Могилів-Подільське сільськогосподарське товариство. Його діяльність розповсюджувалася на весь Могилівський повіт. За статутом, переваги надавалися заможним членам: це, по-перше, високий пай; по-друге, правила голосування на загальних зборах. Так, людина, що мала від одного до чотирьох паїв, володіла одним голосом, від п'яти до дев'яти паїв – двома голосами, від десяти до дев'ятнадцяти – трьома, більше 20 паїв – чотирма голосами [25, 10, 18 зв., 19 зв.]. А ось у Володимир-Волинській громаді, яка з'явилася того ж року, були сприятливі умови для вступу селянства: як вступний, так і щорічний внески становили 5 руб., проте для селян вони становили по 1 руб. [26, 181].

У 1907 р. були також створені Луцьке та Житомирське сільськогосподарські товариства. В останньому вступна плата становила 3 руб., щорічний внесок – 10 руб. [27, 75; 28, 670].

Особливістю Подільської губернії була поява гуртків – специфічної форми універсальної кооперації. Найпершим у листопаді 1906 р. з'явився Кузьминецький гурток, що в Гайсинському повіті, у серпні 1907 р. – Летичівський повітовий, у жовтні того ж року – Сутиський Вінницького повіту [28, 214–215].

За умовами статуту, метою гуртка було всебічне піднесення сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Йому надавалося право відкривати бібліотеки, проводити бесіди, випускати й видавати газети та брошури, влаштовувати дослідні ділянки, займатися посередництвом, створювати пожежні команди, надавати юридичну допомогу тощо. До лав гуртка приймалися тільки особи християнського віросповідання [28, 184].

За статутом Кузьминецького гуртка, почесний член при вступі вносив не менше 50 руб. одноразово чи не менше 1 руб. щорічно, допомагав гурткові без будь-яких прав на частку його майна. Дійсний член платив 1 руб. вступного внеску та щорічний внесок у розмірі не менше 50 коп. Дійсні члени зобов'язувались у недільні та святкові дні після богослужіння збиратися в приміщенні гуртка, щоб узяти участь у заходах кооперативу. Почесні члени самі обирали для себе обов'язки [28, 184–184 зв.].

Найбільшого розмаху досягла діяльність Кузьминецького гуртка. На початку йому довелося заслужувати довіру консервативного селянства. Членам кооперативу приходилося збиратися таємно; по селу ходили чутки, що той, хто запишеться до гуртка, не буде мати землі, обіцяної Державною Думою. Гурток був ініційований місцевим поміщиком Бонецьким, і жителі Кузьминець уважали, що він "заманює [до гуртка], щоб землі не дати". Під тиском односельців обраним на перших загальних зборах членам правління та ревізійної комісії довелося відмовитися від посад [29].

Проте згодом кооперативові вдалося розгорнути досить ефективну діяльність. Якщо засновниками гуртка було 15 осіб, то через рік він нараховував уже 69 членів [29]. У 1908 р., вперше в Російській імперії, тут було відкрито кооперативну хлібопекарню [30]. У подальшій діяльності гурток уживав заходів у боротьбі з пожежами, випишував і продавав селянам насіння [31], організовував виставки [32, 12–13], при кооперативі діяла земська показова пасіка, працював інструктор із садівництва [33, 58].

Після Першої російської революції старі поміщицькі товариства звернули увагу на розвиток селянського господарства. Зокрема, у коло діяльності Умансько-Липовецької громади входили підвищення врожайності селянських ділянок, ліквідація черезсмулля, толоки, надання землеробам довгострокових кредитів, розвиток скотарства, травосіяння, садівництва, городництва, заохочення кустарних промислів. Передбачалося відкриття для селянства безкоштовних злучних пунктів, відпуск саджанців тощо [9, 65–66, 70–72].

Невід'ємним аспектом діяльності цієї установи було дослідження історії розвитку та становища сільського господарства краю. В одній із відозв до членів об'єднання говорилося про важливість аграрного питання та вагоме культурно-економічне значення приватновласницьких господарств. Зазначалося, що аграрне питання в розмірах безмежної Росії не можна вирішувати за одним шаблоном, оскільки на Правобережжі склалися особливі, порівняно з іншими регіонами, умови наділення селян землею. З огляду на це у грудні 1905 р. громада почала збирати відомості у трьох напрямках: 1) становище приватних господарств; 2) історія наділення хліборобів землею; 3) значення цукрової промисловості для місцевого населення [34, 40–41].

Сільськогосподарські кооперативи поділялися на дрібнорайонні (місцеві) й центральні. Дрібнорайонні, як правило, були селянськими, центральні – в основному поміщицькими. Переважали універсальні товариства, спеціалізовані розвивалися в галузях садівництва, городництва, бджільництва, хмелярства, молочарства тощо.

Досить складно визначити точну кількість товариств, оскільки офіційних статистичних досліджень не проводилося [2, 40]. За підрахунками сучасного дослідника А. Пантелеймоненка, на 1 січня 1911 р. у Київській губернії діяло 24 товариства, із яких було 15 універсальних та 9 спеціальних. Губернських кооперативів діяло 9, повітове – 1, малого району – 14. У Подільській губернії було 13 кооперативів (10 універсальних та 3 спеціальних), із них 1 губернський, 1 повітовий і 14 малого району. На Волині – 12 (по 6 загальних та спеціальних), відповідно 3 губернські, 6 повітових і 3 дрібнорайонні [3, 59].

Найбільш активно селянські дрібні універсальні товариства утворювалися на Київщині та Поділлі [35, 9; 36, 201, 619; 37, 91, 351, 512; 38, 114, 485]. Натомість у Волинській губернії до кінця 1913 р. сильних селянських товариств практично не було [39, 16]. Продовжували виникати кооперативи великих землевласників. Так, у квітні 1908 р. з'явилося Володимир-Волинське товариство [40, 8], членами якого були 54 дворянина та 1 селянин [41, 82–83 зв.]. Районом його дії визначалася вся губернія [42]. У

листопаді 1908 р. затверджено статут Житомирського сільськогосподарського товариства [43, 5].

Серед селянства діяло багато спеціалізованих товариств. Зокрема, садівничі кооперативи були особливо поширені на Київщині та Поділлі. Вони виникали під впливом роботи земських садівників. Так відкрилися товариства в с. Западінці Летичівського повіту [44, 1–1 зв., 27], Старо-Петрівське у Київському повіті [45, 22; 46, 311] тощо [47, 1, 11–12, 26–28; 48, 2, 30, 32 – 32 зв.]. З часом діяльність останнього поширилася на весь Київський повіт [49, 14; 46, 311]. Воно було відомим завдяки збуту суниць до Петербурга. Протягом одного з сезонів кооператив відправив близько 600 пудів ягід, що принесло селянам близько 1800 руб. заробітку [50, 11; 51, 12].

Особливістю Волині було поширення хмелярських кооперативів. У губернії діяли Волинське, Дубенське [28, 133] та Луцьке [27, 630] товариства.

Волинське товариство, із центром у Здолбунові, поширювало свою діяльність на Житомирський, Новоград-Волинський та Овруцький повіти. Його статут було розроблено на основі закордонних із урахуванням типового статуту для місцевих сільськогосподарських товариств [52, 104]. Кооператив друкував "Листок хмелевода", щорічно проводив виставки, мав завод для пресування хмелю, склад для продукції, продавав хмелярські знаряддя. Він був членом Житомирського ощадно-позичкового товариства [27, 629].

Діяли на Правобережжі й пасічницькі товариства. Найпершим бджільницьким товариством Волинської губернії було Кременецьке з центром у м. Вишнівці (грудень 1910 р.). Засновниками були 200 осіб, серед яких – 150 селян. Діяльність установи поширювалася на Кременецький повіт. Серед багатьох завдань товариства були організація бесід та читань, проведення з'їзду бджолярів, курсів (для них дехто з членів погодився надати свої пасіки) [53, 24; 54, 133; 55, 13; 56, 27 зв.]. Крім цього, на Волині діяли Рівненське [26, 231] товариство та дві бджолярські артілі: Полонська й Житомирська [53, 24].

Особливо сприятливий ґрунт для поширення бджільницьких товариств був у Чигиринському повіті на Київщині: 1913 р. тут нараховувалося більше 500 пасік на 27700 вуликів, яких лише в самому Чигирині було понад 1000. Цього ж року в місті утворився кооператив із 30 осіб [57, 15-16].

Про прогресивне значення таких установ свідчили факти, що мали місце в с. Сунки Черкаського повіту. Тут правильно влаштовані пасіки були тільки у лісника та поміщика. У більшості селян переважали вулики-дуплянки. Вони вели господарство, "як батьки пасішникували": "як пошле Бог меду, то й бджоли наносять, а як ні – то й наука нічого не пособить". Але в 1910-1911 рр., які були несприятливими для бджільництва, пасічники помітили, що ті, хто використовував наукові методи, мали достатньо меду незалежно від природних умов. Це спонукало бджолярів до відкриття у 1913 р. кооперативу [58, 15–16].

У 1911 р. відкрилося Київське губернське пасічницьке товариство, на чолі якого стали земські спеціалісти з бджільництва [59, 629]. Протягом 1913 р. воно працювало над відкриттям пробної станції, що мала обслуговувати Київську, Подільську та Волинську губернії [60, 346].

На Поділлі діяло Проскурівсько-Летичівське товариство бджільництва, яке для збуту меду

налагодило стосунки з Московським союзом споживчих товариств і Проскурівським споживчим товариством [61, 152].

Велику роль у піднесенні сільського господарства відігравали молокопереробні артілі й товариства. Першою молочарнею в Україні було Узинське товариство (Васильківський повіт), створене у квітні 1911 р. На час відкриття до кооперативу записалося 80 господарів [62, 311; 63, 10]. На жаль, спроба була невдалою, і в кінці 1912 р. товариство закрилося [63, 10].

Наступною у травні 1911 р. з'явилася молочарська артіль у с. Ненадиха Таращанського повіту [64, 8]. До неї ввійшло 60 селян, які мали 110 корів. Кооператив продавав свою продукцію до Києва [65, 342–343].

Загалом у 1913 р. на Київщині функціонувало 25 молочарських кооперативів [63, 10]. Діяли вони при сільськогосподарських товариствах або за власним статутом (чи на основі договору). До таких належала, наприклад, молочарня в с. Шепеличах Радоминського повіту [66, 21–22; 2, 43]. На Волині в середині жовтня 1913 р. діяло 15 молочарських артілей [67; 2, 43]. Їх поява відбувалася досить стрімко (лише 1912 р. відкрилося 10) [53, 109].

Молочарські кооперативи підвищували продуктивність селянських господарств. Так, якщо в домашніх умовах селянин отримував із одного пуда молока 1 фунт масла, то в артілі за допомогою сепараторів – 1,5 фунта. Якщо ціна на домашнє селянське масло становила 30-35 коп. за фунт, то на артільне – 42-50 коп. [68, 8]. Артільна продукція була якіснішою, викликала більшу довіру покупця на ринку.

Крім вищезазначених видів спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів були й інші. Наприклад, у травні 1912 р. в Києві відкрилося товариство козівництва [69, 358], того ж року в с. Моринцях Звенигородського повіту – птахівницька спілка [70, 413].

Таким чином, сільськогосподарська кооперація сприяла підвищенню продуктивності господарства: вона поширювала сільськогосподарські знання, сприяла збуту продукції, заохочувала впровадження технічних нововведень. Товариства, артілі та громади допомагали населенню переходити на нові методи господарювання, займалися просвітницькою роботою. Вони сприяли покращенню матеріального становища аграріїв та стимулювали економічний розвиток Правобережжя.

1. Кульжний А.Е. Деревенская кооперация. – Пг., 1918.
2. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) – К., 1995.
3. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України. Зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. економ. наук: 08.01.04 / Полтавськ. с.-г. ін-т. – Полтава, 1994.
4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАКі України). – Ф.442. – Оп. 637. – Спр. 545.
5. Устав Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893.
6. Состав Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности к 1-му января 1904 года. – Б.м., б.р.
7. Список членов Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности в 1896 г. – К., 1896.
8. Состав Киевского общества сельского хозяйства и

- сельскохозяйственной промышленности к 1-му мая 1912 года. — К., 1912.
9. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп.631. — Спр.196.
  10. Журнал заседания совета 19 сентября 1904 года в четыре часа по полудни, в помещении общества // Сообщения Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества. — 1904. — 1 ноября. — №4.
  11. Отчет о деятельности Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества за 1912 год. — Умань, 1913.
  12. Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX — на початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2000.
  13. Список членов Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. — Б.м., 1911.
  14. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 626. — Спр.20.
  15. Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности. За 1911 год. — Винница, 1912.
  16. Кам'янець-Подільський ліський державний архів (далі — КПМДА). — Ф.228. — Оп. 1. — Спр. 10203.
  17. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 637. — Спр. 325.
  18. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 628. — Спр. 557.
  19. КПМДА. — Ф.228. — Оп. 1. — Спр. 10192.
  20. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 631. — Спр. 477.
  21. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 629. — Спр. 459.
  22. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 630. — Спр. 421.
  23. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 633. — Спр. 197.
  24. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 622. — Спр. 5.
  25. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 637. — Спр. 284.
  26. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч.2.
  27. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / Под ред. В.В. Морачевского. — Пг., 1916.
  28. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч.1.
  29. Кузьминецький сільськогосподарський кружок // Світова Зірниця. — 1908. — №6. — 10 лютого.
  30. Економічне життя України // Рада. — 1908. — №177. — 2 августа.
  31. Економічне життя України // Рада. — 1909. — №143. — 25 июня.
  32. Хліборобська виставка в Кузьминцях // Світова Зірниця. — 1908. — 2 березня. — №8/9.
  33. Экономическая жизнь Подольи. — 1913. — №13.
  34. Просьба к г.г. членам общества // Сообщения Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества. — 1905. — 15 декабря. — №№ 5 — 7.
  35. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 638. — Спр. 383.
  36. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч. 6.
  37. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч. 7.
  38. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч. 8.
  39. Кооперативна хроніка // Муравейник-Комашня. — 1914. — №1.
  40. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 637. — Спр. 402.
  41. ЦДАК України. — Ф.1335. — Оп. 1. — Спр. 2150.
  42. Рада. — 1908. — №.94. — 14 апреля.
  43. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 635. — Спр. 233.
  44. КПМДА. — Ф.629. — Оп. 1. — Спр.31.
  45. Крашенищев К. Открытие крестьянского общества садоводства // Газета. — 1909. — 23 октября. — №41.
  46. Макаренко Н. Наше садівницьке товариство (с.Старі-Петрівці, Київського повіту) // Рілля. — 1912. — 15 априля — Ч. II — 12.
  47. КПМДА. — Ф.629. — Оп. 1. — Спр. 30.
  48. КПМДА. — Ф.629. — Оп. 1. — Спр. 29.
  49. Каландырец А. Старо-Петровское Общество Садоводства // Газета. — 1909. — 31 мая — № 20.
  50. Журливи М. Дописи // Муравейник-Комашня. — 1913. — № 6.
  51. Корреспонденции // Киевская земская газета. — 1912. — № 25.
  52. ДАЖО. — Ф.183. — Оп. 1. — Спр. 84.
  53. Доклады Волыньскому Губернскому земскому собранию. Второй очередной сессии. — Житомир, 1913.
  54. Сільська кооперація. Діяльність сільських товариств // Засів. — 1911. — 29 априля. — №9.
  55. Кременецкое Общество Пчеловодства // Почаевский листок. — 1911. — №3.
  56. ДАЖО — Ф. 352. — Оп. 1. — Спр. 25.
  57. П.С. Корреспонденции // Киевская земская газета. — 1911. — 26 апреля. — №15.
  58. Трутень. Корреспонденции // Киевская земская газета. — 5 июля. — № 25.
  59. Про діяльність земств і товариств // Рілля. — 1911. — 15 октября — Ч. 24.
  60. Про діяльність земств і товариств // Рілля. — 1913. — 15 апреля — Ч. 12.
  61. Меркулов А. Кооперативное движение в России // Вестник кооперации. — 1910. — Кн. 1.
  62. Про діяльність земств та товариств // Рілля. — 1911. — Ч. 6.
  63. Михайлюк К. Про молочарську справу на Київщині // Муравейник-Комашня. — 1913. — №31.
  64. Михайлюк К.П. Молочная кооперация в Киевской губернии // Киевская земская газета. — 1913. — 19 июля. — № 27.
  65. Селянська кооперація. Молочарське товариство // Засів. — 1911. — 29 июля. — №22.
  66. Шепеличский молочарь. Шепеличское молочное товарищество // Киевская земская газета. — 1913 — № 39. — 11 октября.
  67. Наша кооперація. — 1914. — № 7
  68. Михайлюк К.П. Братский очерк Киевской Губернской Земской Управы по организации и развитию молочного хозяйства в губернии в 1912 г. — К., 1913.
  69. Хроніка // Рілля. — 1912. — 15 мая. — Ч.14.
  70. Про діяльність земств і товариств // Рілля. — 1912. — 15 мая — Ч.14.

Ю.Г. Раку

## УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В М'ЯСО-МОЛОЧНОМУ ЕКСПОРТІ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

На даному етапі свого розвитку українська економіка, в тому числі й сільське господарство, потребує подальших активних зусиль у напрямку більш ефективного реформування. Для того, щоб наслідки цього реформування мали позитивний ефект, вели до примноження національного багатства та реального примноження добробуту народу, буде корисним скористатися наявним історичним досвідом, набутим у період подібних перетворень часів нової економічної політики. Для України в силу цілого ряду специфічних особливостей, які багато в чому визначають умови функціонування її аграрно-промислового комплексу, більш цінним є досвід не інших країн, а саме свій, вітчизняний, який враховує особливості, характерні лише для неї. Багато корисного для розвитку сільського господарства в сучасних умовах можна використати, аналізуючи характер та напрямки змін в українському сільському господарстві періоду нової економічної політики 1921–1928 років, коли було здійснено серйозну спробу реалізувати в аграрному секторі народного господарства